

УДК 378.147(73): 37.013.74.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ-ЮРИСТІВ В УКРАЇНІ, НІМЕЧЧИНІ ТА США

Михайленко О.В.

У статті аналізуються системи професійної підготовки фахівців-юристів в Україні, Німеччині та США. Порівнюються правила вступу до вищих юридичних навчальних закладів, освітньо-кваліфікаційні рівні, методи навчання та навчальна практика. Розглядаються переваги та недоліки цих навчальних систем професійної підготовки.

Ключові слова: юридичний навчальний заклад, професійна підготовка, Україна, Німеччина, США.

В статье анализируются системы профессиональной подготовки специалистов-юристов на Украине, в Германии и США. Сравниваются правила поступления в высшие юридические учебные заведения, образовательно-квалификационные уровни, методы обучения и учебная практика. Рассматриваются преимущества и недостатки этих образовательных систем профессиональной подготовки.

Ключевые слова: юридическое учебное заведение, профессиональная подготовка, Украина, Германия, США.

The purpose of the article is to do comparative analysis of professional training of specialists-lawyers in Ukraine, Germany and in the USA. The author compares the rules of entering the Higher Legal Education Establishments, educational qualifications, methods of teaching and practice. The article also examines the advantages and imperfections of professional training of future lawyers in these countries.

Key words: Higher Legal Education Establishments, professional training, Ukraine, Germany, USA.

Останніми десятиліттями в Україні відбуваються суттєві політичні, економічні та соціальні зміни. Нові демократичні процеси приводять до глобальних змін у галузі вищої освіти. Формування демократичного суспільства і будівництво цивілізованої правової держави, шлях Європейської та світової інтеграції, обраний Україною, зумовлює необхідність модернізації юридичної освіти та досягнення рівня кращих світових стандартів. Міжнародні зв'язки та використання досвіду демократичних країн особливо актуальні для підвищення якості юридичної освіти.

Аспекти юридичної освіти в Україні розглядаються у працях В.Андрейцева, Н.Болотіної, С.Гусарева, В.Єлова, О.Задорожного, Н.Караванова, В.Журавського, В.Комарова, О.Скакуна, А.Столяренко, О.Тихомирова, Д.Фіолєвського, Ю.Шемшученко та ін.

Дослідження у сфері професійної підготовки юристів проводили такі європейські науковці: А.Андрощук, К.Волкер, М.Дж. Бонель, Рене де Грут, Х.Кетц, Дж.Мерімен, Б.Футей та ін.

Юридична професія та освіта в США розглядаються у працях В.Бігуна, М.Барцевського, О.Бойко, Роберта У.Гордона, О.Костромова, К.Грищенко, Анкет Кук, Мейер Д.Вільяма, А.Мережко, Девіза Піттса, Роя Стакі, Джона А.Сібєрта, Джозефа А.Троттера та ін.

Метою даної статті є порівняльний аналіз професійної підготовки фахівців-юристів в Україні, Німеччині та США.

Для виявлення кращих освітніх стандартів професійної підготовки фахівців-юристів необхідно розглянути та порівняти систему юридичної освіти в Україні, Німеччині та США. А саме: правила вступу до вищих юридичних навчальних закладів, освітньо-кваліфікаційні рівні (ОКР), форми та методи навчання, навчальну практику.

Щоб стати студентом вищого юридичного навчального закладу України, вступник має подати заяву до обраного юридичного вишу, а також до заяви додає: документ державного зразка про повну загальну середню освіту (документ про здобутий освітньо-кваліфікаційний рівень або

документ про базову загальну середню освіту), сертифікати Українського центру оцінювання якості освіти із наступних предметів: українська мова та література, історія України. Для конкурсного відбору вступників зараховуються результати зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти, підтвержені сертифікатами Українського центру оцінювання якості освіти з результатами оцінювання від 100 до 200 балів. Сертифікати нижче встановленого рівня (і 24 бали за 100-бальною шкалою оцінювання) прийнятною комісією не приймаються [4]. Як правило, рівень прохідного балу залежить від престижності вищого навчального закладу.

У Німеччині, як зазначає у своїй праці А.Андрощук, випускник гімназії, що бажає навчатися у вищому навчальному закладі, звертається до Центру розподілу студентських місць із письмовою заявою, у якій зазначає один або декілька університетів, до яких він хотів би вступити, із зазначенням спеціальності. До листа додається свідоцтво про середню оцінку закінчення гімназії. З урахуванням отриманих відомостей центр спрямовує абітурієнта до обраного ним вишу за умови відповідності його середньої оцінки тому балу, що у даному семестрі є прохідним в університеті. Цей бал у різні роки і семестри змінюється, будучи більш високим у престижних університетах [1].

Більш складною є вступна кампанія до юридичних коледжів США. Вступних іспитів до юридичного коледжу немає, їх замінює тест-іспит, який називається LSAT (Law School Admission Test), висланий поштою абітурієнтові. Він складається із 101 пункту з запропонованими відповідями, і необхідно вибрати одну правильну.

За допомогою цього тесту перевіряється, чи готовий потенційний студент осилити достатньо складну програму в галузі юриспруденції, чи володіє він на достатньому рівні знаннями, логікою та аналітичним мисленням.

Усі завдання тесту розбиті на декілька розділів:

- логічне аргументування (необхідно проаналізувати запропоноване висловлювання та знайти логічну помилку);

- аналітичні ігри (розв'язати логічну дедуктивну загадку); аналітичне читання (прочитати текст і відповісти на чітко сформульовані питання);

- задачі, які вимагають умінь знаходити експериментальні, неочікувані рішення;

- і на завершення, необхідно написати есе на відповідну тему, що дозволяє виявити спроможність вступника до аналітичного письма [5].

Але, як зазначає В.Бігун, результат вступного тесту є лише одним із багатьох, однак не основним критерієм. Вступна комісія бере до уваги більш ніж 15 позицій:

- результат LSAT (спеціалізований тест);

- середній арифметичний бал оцінок (GPA), отриманих в університеті (коледжі);

- зміст пройденної навчальної програми в університеті (коледжі), де було отримано базову університетську освіту;

- академічна та громадська (позаакадемічна) діяльність у коледжі;

- етнічна й расова належність;

- індивідуальні якості й особистість;

- рекомендаційні листи;

- уміння писати;

- есе – обґрунтування бажання навчатися в обраному закладі;

- набутий досвід роботи і його суть;

- громадська діяльність (активність);

- мотивація та причини, з яких абітурієнт бажає вивчати право;

- місце (штат) постійного проживання;

- досягнення, подолані труднощі;

- отримана підготовка до коледжу;

- досягнення та лідерство;

- будь-що інше, що видається екстраординарним [2, с. 60].

Тож, як ми бачимо, вступна кампанія до юридичних коледжів США більш складна та вимоглива.

Щодо освітньо-кваліфікаційних рівнів у вищих юридичних навчальних закладах України, Німеччини та США, то вони дуже різняться, але є дуже цікавими.

Так, в Україні затверджені наступні освітньо-кваліфікаційні рівні: молодший спеціаліст, бакалавр спеціаліст та магістр, які можна отримати у таких навчальних закладах: інститути, університети, академії, коледжі та технікуми.

Науковці С.Гусарев та О.Тихомиров дають наступну характеристику цим освітньо-кваліфікаційним рівням:

1. Молодший спеціаліст – освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула:

- неповну вищу освіту;

- спеціальні уміння та знання, які є достатніми для здійснення функцій певного рівня професійної діяльності, передбачені для первинних посад певного виду юридичної діяльності.

Для осіб, які мають базову загальну середню освіту, навчання може бути організоване одночасно за освітньо-професійною програмою підготовки молодшого спеціаліста й освітньою програмою повної загальної середньої освіти.

2. Бакалавр – освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула:

- базову вищу освіту;

- фундаментальні і спеціальні уміння та знання щодо узагальненого об'єкта праці (діяльності), достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді юридичної діяльності.

Підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра може здійснюватися на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста.

3. Спеціаліст – освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула:

- повну вищу освіту;

- спеціальні уміння та знання, достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для

первинних посад у певному виді юридичної діяльності.

4. Магістр – освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула

- повну вищу освіту;

- спеціальні уміння та знання, достатні для виконання професійних завдань та обов'язків (робіт) інноваційного характеру певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді юридичної діяльності.

Окрім того, може здійснюватися підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня магістра на основі освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста [3, с. 114–117].

Термін “навчання” для молодшого спеціаліста-юриста становить – 2,5–3 роки, для бакалавра з напрямку “Право” – 3,5–4 роки, для спеціаліста та магістра – 1–1,5 року.

Нормативну форму державної атестації студента встановлюють залежно від напрямку підготовки та спеціальності у такому вигляді:

- для молодших спеціалістів: поєднання захисту дипломного проекту (випускної роботи) та складання державних іспитів (іспиту) або комплексний кваліфікаційний іспит;

- для бакалаврів: поєднання захисту випускної роботи та складання державного іспиту (іспитів);

- для спеціалістів: поєднання захисту дипломного проекту (випускної роботи) та складання державних іспитів (іспиту);

- для магістрів: поєднання складання державних іспитів та захисту магістерської випускної роботи [3, с. 131–132].

До особливостей вищої юридичної освіти України, як зазначають С.Гусарев та О.Тихомиров, належить те, що вона здійснюється на базі повної загальної середньої освіти і забезпечує фундаментальну, наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовки та підвищення їх кваліфікації. Підготовка фахівців у вищих юридичних закладах освіти проводиться з відривом (счна) або без відриву від виробництва (вечірня, заочна), шляхом поєднання цих форм, а з окремих спеціальностей – екстерном [3, с. 116–117].

У Німеччині система професійної підготовки юристів складається з двох етапів. Перший етап триває 3,5 роки, студенти вчать 9 і більше семестрів. Потім необхідно скласти перший державний іспит (референдарський), ціль якого – перевірка знань найважливіших дисциплін. Цей іспит складається в університетах. При успішній здачі екзамену студент отримує освітньо-кваліфікаційний рівень “кандидат юриспруденції”. Але у Німеччині вважається, що юрист без практичної освіти лише “наполовину” юрист, тоді як метою німецької юридичної освіти є юрист, що одержав академічну підготовку в університеті і пройшов дворічну практику. Таким чином, після здачі першого державного іспиту, для одержання диплома “повного” юриста, студент в обов'язковому порядку проходить оплачувану підготовку в декількох юридич-

них установах. Підготовча служба триває два роки і розглядається як продовження освіти, що здійснюється в “обов'язкових” правових установах і установах на вибір.

По закінченні підготовчої служби студент складає в екзаменаційному відомстві відповідно землі другий державний юридичний іспит (асесорський іспит), на якому він повинен показати знання та навички, набуті протягом практики. У результаті цього іспиту випускник набуває здатності обіймати посаду судді [1].

Отже, характерною особливістю системи юридичної освіти Німеччини є те, що яку б юридичну професію не обрав майбутній фахівець-юрист (адвокат, прокурор, нотаріус, суддя), йому в обов'язковому порядку необхідно успішно скласти другий державний іспит, тобто набуті здатність обіймати посаду судді. Річ у тім, що у Німеччині молодий юрист повинен насамперед навчитися того, що повинен уміти німецький суддя: детально володіти діючим правом, правильно застосовувати правові норми до обставин справи та ін.

Слід також зазначити, що свою юридичну освіту у Німеччині студенти закінчують приблизно в 28 років. Порівняно з нашими випускниками це дійсно дуже пізно. І, як вважає А.Андрощук, цей факт є суттєвим недоліком системи юридичної освіти Німеччини.

Щодо професійної підготовки фахівців-юристів у коледжах США важливо підкреслити, що в Америці юридична освіта вважається другою вищою освітою. Річ у тім, щоб вступити в юридичний коледж, американець повинен закінчити середню школу, а також 4-річний коледж з будь-якої спеціальності, після закінчення якого випускник отримує освітньо-кваліфікаційний рівень “бакалавр мистецтв”.

Так, вступивши до юридичного коледжу, студент може отримати освітньо-кваліфікаційний рівень – Juris Doctor (J.D. або JD – лат. “вчитель закону”) – Доктор юриспруденції – професійна освіта у сфері закону або Master of Laws (LL.M. або LL.M. – лат., Legum Magister, для жінок може використовуватися Legum Magistra) – Магістр права – додаткова юридична освіта.

Ступінь JD зазвичай отримують після 3 років денного навчання та 4 років заочного навчання у юридичному коледжі. Основною метою цієї освіти є надання професійного навчання для тих, хто хоче стати юристами. Ступінь JD потрібен для отримання ліцензії на юридичну і адвокатську практику майже в усіх штатах США.

Для того щоб вступити на LL.M., необхідно представити нотаріально завірнену копію диплома з оцінками, резюме, лист про наміри, дві рекомендації. Деякі північноамериканські юридичні коледжі також вимагають певний досвід роботи. Освітньо-кваліфікаційний рівень Магістр права має на меті вужчу спеціалізацію в галузі юриспруденції після отримання освітньо-кваліфікаційного рівня Доктора юриспруденції. Наприклад, у галузі міжнародного права, кримінального права, комерційного права, захисту інтелектуальної власності та ін. Термін навчання для отримання ступеня Магістра права – один рік. Слід зазначити, що ця програма призна-

чається також для тих, хто бажає стати викладачами або для іноземних правників, які бажають вивчати американське, міжнародне або порівняльне право. Суттєвою перевагою цього освітньо-кваліфікаційного рівня є визнання його в усіх країнах світу, в той час як освітньо-кваліфікаційний рівень Доктор юриспруденції визнається тільки в Америці і низці інших країн [2; 6; 7].

Отже, як ми бачимо, різниця між освітньо-кваліфікаційними рівнями JD та LL.M. суттєва.

Аналізуючи організацію навчання, слід зазначити, що форми навчання при професійній підготовці фахівців-юристів у Німеччині та в Україні майже однакові. У вищих юридичних навчальних закладах України та Німеччини використовуються такі форми навчання: лекції, семінари, практичні заняття, написання контрольних робіт в аудиторії під контролем викладача або вдома, а також домашні роботи (курсіві).

Щодо форм навчання у юридичних коледжах США, вони суттєво відрізняються від форм навчання України та Німеччини. Характерною формою навчання у юридичних коледжах США є практичні заняття з використанням кейс-методу, проблемного методу та "сократівського" методу, які тісно пов'язані між собою. Для кращого розуміння цих методів розглянемо їх більш детально.

В.Бігун зазначає, що кейс-метод полягає в опануванні права шляхом вивчення, зокрема аналізу судових справ чи випадків, ситуацій. Як стверджує науковець: "За визначенням він не є чимось інноваційним у дидактиці української системи вищої юросвіти. Характеру інноваційності, для української системи дидактики, додає його застосування у поєднанні з "сократівським" методом". "Сократівський" метод – методика діалогу наставника і студента шляхом постановки запитань і пошуку відповідей на них, унаслідок якого відбувається народження знання замість їх "передання" (як це зазвичай робиться під час лекцій)" [2, с. 65].

Застосування цієї методикі В.Бігун описує наступним чином: Студентам дається завдання вивчити певне число справ на кожне заняття. Справи викладаються у збірниках справ, укладених тематично чи галузеві (кримінальне право, контрактне право, конституційне право тощо). Справи – це письмові судові рішення судів. Студент читає, стисло викладає, обговорює і слухає лекції про судові справи. Обговорювання відбувається з використанням "сократівського" методу. Важливою частиною засвоєння матеріалу є вирішення на його основі інших гіпотетичних справ. Використання посібників і конспективних матеріалів робить методіку ще більш ефективною.

В.Бігун підкреслює цінність методіки, яка полягає в тому, що вона:

- поєднує право (правові норми) і фактичні ситуації, сприяючи запам'ятовуванню та розвитку вміння дедуктивної аргументації;

- уможливує самостійне розкриття певних правових принципів, норм, інших істотних чинників, які зумовили прийняття того чи іншого судового рішення

- сприяє розвитку правового мислення, колегіальних стосунків викладача і студента [2, с. 66].

Цікавим є і проблемний метод. Завдяки цьому методу студенти вивчають право шляхом розв'язання правових задач (проблем). Цей метод складається із наступних етапів:

1. Підготовка проблеми.

2. Завчасне (до заняття) розповсюдження проблеми серед студентів. До занять студенти опрацьовують проблеми, а на занятті – обговорюють їх вирішення. При цьому студентів дається певна роль у ситуації, що може виникати на практиці.

3. Дискусійне обговорення проблеми на занятті. Судові рішення, законодавчі акти та інші джерела уможливають вирішення студентами проблеми [2, с. 68–69].

Слід зазначити, що кейс-метод та проблемний метод також використовуються на практичних заняттях у вищих юридичних навчальних закладах України, але окремо без поєднання із "сократівським" методом.

Істотне значення у вищих юридичних навчальних закладах приділяється практиці. Практична підготовка студентів, як стверджують С.Гусарев та О.Тихомиров, є обов'язковим компонентом освітньо-професійної програми для здобуття кваліфікаційного рівня і має на меті набуття ними професійних навичок та вмінь. Мета практики – оволодіння студентами сучасними методами, формами, засобами майбутньої професійної діяльності, її організації, формування професійних умінь і навичок, виховання потреби систематичного поновлювання [3, с. 166].

Отже, розглянемо організацію практичної діяльності студентів України, Німеччини та США.

С.Гусарев та О.Тихомиров виділяють такі основні види практики в українських вищих юридичних закладах освіти:

- позанавчальна, що проводиться у формі залучення студентів у вільний від планових занять час до роботи в юридичних установах та об'єднаннях, участі в заходах з охорони громадського порядку, профілактики правопорушень серед молоді тощо;

- ознайомча, призначена для первинного ознайомлення студентів з різними видами юридичної діяльності, формування професійних ціннісних орієнтацій, покращення професійного відбору;

- стажування – завершальний етап навчання, проводиться після опанування студентом теоретичної частини та перед виконанням кваліфікаційної роботи або дипломного проекту, з метою підготовки майбутніх спеціалістів-юристів до самостійного виконання професійних функцій на певній посаді чи у сфері професійних навичок та умінь, збирання фактичного матеріалу для виконання кваліфікаційної та дипломної роботи, складання державних екзаменів. Під час цієї практики поглиблюють та закріплюють теоретичні знання з усіх дисциплін навчального плану.

Практика студентів проводиться на базах практики, які визначаються вищим навчальним закладом та замовниками на підготовку фахівців. Також студенти можуть самостійно з дозволу відповідних кафедр підбирати для себе місце проходження практики. Для студентів, які навча-

ються без відриву від виробництва, практика триває до одного місяця [3, с. 167-168].

Стосовно практики майбутніх фахівців-юристів у Німеччині, як вже зазначалося, вона починається тільки після теоретичного курсу навчання (3,5 років) та складання першого державного іспиту і триває два роки в "обов'язкових" правових установах і установах на вибір. До "обов'язкових" належать: загальний суд з цивільних справ, суд з кримінальних справ чи прокуратура, адміністративно-управлінські установи, адвокатура. Служба в "обов'язковій" місцях продовжується до трьох місяців, а в місцях на вибір, коло яких ширше, від 4 до 6 місяців. Після практики студенти складають другий державний іспит, на якому вони повинні показати знання та навички, набуті протягом практики.

Щодо практичної діяльності студентів у юридичних коледжах США, слід зазначити, що основний вид практики є юридична "клініка".

В. Бігун у своїй праці дає наступне визначення юридичній "клініці": "Юридична клініка – це спеціальна установа, що надає правову допомогу зазвичай малозабезпеченим особам та проводить науково-дослідну роботу; та водночас, – форма навчання майбутніх правників професійним знанням і навичкам, здійснювана під керівництвом наставника-юриста в такій установі" [2, с. 69–70].

Науковець стверджує, що правничу "клініку" виконує навчальну, соціальну, науково-дослідну, благодійницьку та інші функції. Навчальна функція – поєднання теорії і практики, вироблення різноманітних навичок: професійне спілкування, консультування, написання документів тощо. Соціальна функція – це задоволення потреб соціуму в юридичній інформації та обслуговуванні, підвищення професійної відповідальності юриста в здійсненні соціальної справедливості. Науково-дослідна функція передбачає проведення досліджень; благодійницька – надання безкоштовних юридичних послуг. Юридичні "клініки" діють як на базі навчального закладу, так і поза ним [2, с. 70].

Таким чином, аналізуючи практичну діяльність майбутніх фахівців-юристів у вищезазначених країнах, можна зробити висновок, що практична діяльність студентів у вищих юридичних закладах освіти України та Німеччини схожа, але відмінністю є строк її проходження. (Україна – до одного місяця, Німеччина – два роки). Щодо ВЮЗ освіти Америки, практична діяльність студентів майже зосереджена у стінах коледжу у так званій юридичній "клініці".

Суттєво відрізняється і вартість навчання у ВЮЗ освіти України, Німеччини та США.

Так, в Україні нині набула поширення платна форма навчання. Деякі вищі юридичні навчальні заклади надають виключно платні освітні послуги. Але у державних ЮНЗ освіти, ті студенти, які навча-

ються за державним замовленням, за навчання не платять і, крім того, отримують стипендію в розмірі який залежить від якості їхнього навчання.

В США навчання в юридичних коледжах є тільки платним. На відміну від української та американської юридичної освіти, юридична освіта Німеччини у державних університетах – безкоштовна. Звичайно у Німеччині існують приватні вищі навчальні заклади, де платне навчання, однак, підготовка фахівців-юристів здійснюється тільки у державних університетах.

Проаналізовані матеріали дали можливість прийти до наступного висновку. Система професійної підготовки фахівців-юристів в Україні, Німеччині та США суттєво відрізняється одна від одної. А саме, відрізняються правила вступу до вищих юридичних навчальних закладів, освітньо-кваліфікаційні рівні, форми і методи навчання та практична діяльність. Але в кожній з цих систем професійної підготовки є свої як переваги, так і недоліки.

Перевагами є:

- в Україні – використання різних форм навчання, поєднання позанавчальної та ознайомчої практики в процесі навчання;

- у Німеччині – безкоштовне навчання і підготовка юристів тільки у державних університетах;

- в США – можливість отримання вузької спеціалізації в галузі юриспруденції, застосування у практичній діяльності юридичної "клініки", поєднання кейс-методу з "сократівським" методом, який дає можливість підготовки творчої особистості фахівця, здатного до самореалізації та самовдосконалення.

Недоліками є:

- в Україні – відсутність достатнього фінансування, спеціалізації студентів правників; проблема працевлаштування випускників – юристів;

- у Німеччині – відсутність спеціалізації майбутніх фахівців-юристів, тривалість проходження практики;

- в США – платна форма навчання для всіх студентів.

Але, незважаючи на недоліки, використання досвіду вищих юридичних навчальних закладів США та Німеччини дозволяє вдосконалити методіку професійної підготовки у ВЮЗ освіти України та знайти нові сучасні способи розвитку знань, навичок та якостей майбутніх фахівців-юристів.

Таким чином, на сьогоднішній день усі вищі юридичні навчальні заклади України мають ставити за мету співробітництво із зарубіжними ВЮЗ освіти, а саме: розробка сумісних програм, обмін науковим досвідом, участь у міжнародних проектах, що веде до зміцнення ідей демократії в усьому світі.

Література

1. Андрощук А. Г. Професійна підготовка юристів у Німеччині : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Андрощук А. Г. – К., 2006.
2. Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі / В. С. Бігун. – К. : Видавнича організація "Юстініан", 2006. – 272 с.

3. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : [навч. посіб.] / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – [2-ге вид., перероб.]. – К. : Знання, 2006. – 487 с. – (Вища освіта XXI століття).

Використані Internet-джерела

4. <http://www.niau.net/index.php?r=main@id=702>. – Назва з екрану.
5. <http://content.mail.ru/arch/13863/2381905.html> - 122.64 Кб. – Назва з екрану.
6. <http://www.mbastrategy.com.ua/content/view/1276/216/lang,Rus/> - 68к. – Назва з екрану.
7. <http://law-edu.dp.ua/mizh-ilm-i-jd-vybyrayemo-yurydychnu-ocvitu.html>. – Назва з екрану.